

Світлана Батуріна

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ В РУКОПИСІ ФЕДОРА ШЕВЧЕНКА

30–40-і рр. XX ст. — доволі складний і суперечливий період для історичної науки. Характер історичних студій в значній мірі був підпорядкований ідеологічним чинникам, які визначали їх спрямованість, тематику, зміст. Про свободу наукової творчості, особливо після викривально-репресивних акцій проти історичної школи М. Покровського М. Яворського — так званої «яворщини», — не могло бути й мови.

Саме в цей час бере початок шлях у науку українського історика, фахівця в багатьох галузях вітчизняної історичної науки, відомого в діаспорі як представника «реформістського»¹ та «реставраційного» напрямів в українській радянській історіографії², Федора Павловича Шевченка. Юнаку з провінції пощастило у 1933 р. вступити до Московського історико-архівного інституту. Ф. Шевченко став одним із перших студентів цього вузу і відчув на собі всі перипетії, пов'язані із проблемами становлення та організації цієї установи — першого вузу СРСР по підготовці фахівців архівної справи.

До складних побутових умов проживання в Москві додавалися ще і відсутність підручників, заідеологізованість лекцій, що зводилися до бичування опортуністів, класових ворогів, «рязановщини», «лапо-данилевщини», тощо. Крім того відбувалися ще й систематичні чистки серед студентів та викладачів вузу³. Попри це в московських інтелектуальних колах історико-архівний інститут називали «академією вільнодумства»⁴. Напевно, через те, що атмосфера в інших установах була ще більш гнітюча. А, можливо, й через те, що в стінах цього навчального закладу працювали такі авторитетні історики, як Володимир Пічета, Михайло Тихомиров, Юрій Готьє, Михайло Сперанський. Останній був науковим керівником Федора Шевченка при підготовці ним кандидатської

дисертації. У розумінні М. Сперанського — випускника дореволюційного Московського педагогічного інституту та Варшавського університету⁵ — кандидатська робота мала бути повноцінним науковим дослідженням з нерозробленої наукової проблеми, ґрунтованим на якнайширшому використанні архівного матеріалу⁶, яка має увійти в інвентар науки. Під його керівництвом Ф. Шевченко підготував працю «Російські воєводи на Україні: нарис взаємовідносин України та Московської держави в другій половині XVII ст.». Дисертація була написана за три роки. У 1940 р. Ф. Шевченко в числі інших дванадцяти випускників аспірантури третього випуску⁷ залишає стіни своєї alma mater. Потім була робота на посаді директора архіву в Чернівцях, війна, евакуація спочатку в Краснодарський край і далі — в Ташкент. В цьому місті в 1943 р. на засіданні Вченої ради евакуйованого Інституту історії СРСР відбувся успішний захист дисертації молодого вченого. За висновком одного із опонентів — В. Пічети, «любов до науки у Федора Шевченка була настільки великою, що він під час евакуації залишив усе своє майно, але забрав примірник своєї дисертації»⁸.

На сьогодні зберігся єдиний чорновий примірник цієї розробки, який разом з особистим архівом історика зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁹. Війна та інші пов'язані з нею чинники призвели до втрати значної частини напрацьованого матеріалу. Дисертація охоплює період від передумов Хмельниччини до кінця гетьманування Івана Брюховецького. Втім, за первинним задумом вченого, її хронологію планувалося розширити до кінця XVII ст., включивши також інші тематичні блоки. Структура роботи складається із трьох розділів. В першому аналізуються передумови Визвольної війни, ситуація на Україні напередодні повстання, генеза українсько-російських взаємин до 1654 р. В другому розділі увага приділяється періоду до 1663 р. — початку гетьманування Івана Брюховецького. В останній структурній частині досліджується політичний курс гетьмана в контексті міждержавних взаємин.

Період після підписання Переяславського договору до гетьманства Івана Самойловича, відомий в історіографії під терміном

«Руїна», Ф. Шевченко визначив, як час боротьби за владу в Україні між козацькою старшиною і московським урядом¹⁰.

Тема Національно-визвольної війни не є основною в праці Ф. Шевченка, тому вона слугує радше необхідним вступом до висвітлення основної проблеми — взаємин російських воєвод та місцевої козацької адміністрації в перші десятиліття після Переяслава. Причини самої війни в дослідженні визначено традиційно, в руслі народницької і радянської історіографії. Вони полягали в потрібному гніті — соціальному, національному та релігійному¹¹. Розгортання війни, на думку вченого, було також пов'язане з двома факторами — порушенням традиційних прав козацтва і наявністю значного потенціалу для постійного кількісного збільшення цього стану. В той час, як у Європі, пише Ф. Шевченко, альтернативою соціального гніту була втеча в міста, то для українських реалій XVI–XVII ст. такою альтернативою виступав степ, оскільки міста не були вільними, перебуваючи під магнатською зверхністю¹².

Перші успіхи Хмельницького у 1648–1649 рр. історик пов'язував із розгортанням масових виступів поспільства, що значно ускладнювало ситуацію для властей Речі Посполитої¹³. Однак після укладення Зборівського миру 1649 р. остання дещо змінилася як у соціальному відношенні, так і у справі військової організації загонів Хмельницького. Саме укладення Зборівського миру, який розділив українське суспільство, що виступало доти єдиним фронтом, а не збіг нещасливих обставин і зрада хана, стало основною причиною поразки під Берестечком¹⁴. Після Зборова, на думку Шевченка, Хмельницький починає проводити політику в угоду козацькій старшині, цим самим поглиблюючи дедалі глибший розкол в тогочасному українському суспільстві. Така позиція історика збігається з оцінкою інших представників радянської історіографії. Зокрема, вона простежується в творах історика-марксиста Матвія Яворського, який відмічав, що до Зборівської угоди мав місце спільний етап боротьби козацтва і поспільства супроти польського панування¹⁵.

В загальному контексті радянської історіографії 30-х рр. Шевченко звинувачує Хмельницького в зраді інтересів українського народу. Втім, це робиться не так різко і прямолінійно, як

іншими істориками того часу¹⁶. Позиція Ф. Шевченка полягає в тому, що Хмельницький все ж таки вимушений був піти на підписання Зборівського договору, зрештою, так само, як і на підписання Переяславських статей, під тиском старшинського середовища, яке набирало впливу.

Союз з Московським царством був вимушеною обставиною для Хмельницького. Ф. Шевченко послуговується в даному разі виробленою в тогочасній історіографії формулою «найменшого зла». Її витoki беруть початок від 1937 р., коли вона вперше пролунала в тексті постанови журі конкурсу по написанню нових шкільних підручників з історії СРСР¹⁷. Суть формули відкидала усталену раніше тезу про негативні колоніальні наслідки приєднання нових територій до Російської імперії, натомість ці процеси трактувались як позитивні, покликані вберегти новоприєднані території від загарбання значно агресивнішими та менш лояльними сусідніми державами.

Слід зазначити, що на відміну від майбутніх тез ЦК КПРС, складених до 300-річчя Переяславської ради, положення про найменше зло не було детально регламентоване, що створювало простір для можливих інтерпретацій¹⁸. Вважаємо, що праця Ф. Шевченка була однією із таких. На закиди опонентів, зокрема, В. Пічети, про недостатність вираження офіційної на той час формули Ф. Шевченко у своїх відповідях висловлює цілковиту лояльність до її змісту і установок, однак захищає своє право на вільну наукову творчість, зазначивши: «Оскільки зло — є зло, я не намагався його послабити, а дав лише об'єктивну оцінку подіям»¹⁹

В праці Ф. Шевченка зазначено, що утворення Української держави у середині XVII ст. припадає на період, коли її сусіди вже давно мали багатонаціональні держави — по суті імперії з тенденцією захоплення нових територій. З огляду на це, поява та зміцнення Української держави протирічило їх інтересам, тому її територія стала ареною боротьби за вплив між Стамбулом, Москвою та Варшавою²⁰.

Саму Українську державу часів Богдана Хмельницького та його наступників вчений визначає як аристократичну республіку, яка після Зборівського миру була автономією в складі Речі Поспо-

литої, а в 1654 р. потрапила у васальну залежність від Московського царства²¹. Вчений намагався з'ясувати, чому влада у новоутвореній державі опинилася у руках старшини. Він наводить три основні причини, які не викликають особливих заперечень. По-перше, козаки були самоорганізованою силою із власною ієрархією, відтак війна не руйнувала і не послаблювала владу старшин над ними, а радше навпаки. По-друге, у старшин ще до війни існували привілеї, як данина історичній долі. І, нарешті, третя причина полягала у великій кількості козаків на Україні, а значить старшині була підпорядкована значна маса людей²². Інші стани населення, зауважує Шевченко, потрапили в залежність від старшинського прошарку: непокозачені селяни просто змінили свого господаря, шляхта була винищена або влилася до старшини, міщани також потрапили в залежність від козацької адміністрації.

Слід відзначити, що в аналізованій праці лейтмотивом звучить теза про старшин як господарів України, навіть гетьману верховна влада належала лише формально. З одного боку, вона обмежувалася царським урядом, з іншого — старшинськими угрупованнями. Адже коли гетьман дозволяв собі перевищувати повноваження і перебирати на себе деякі прерогативи старшин, він довго не затримувався при владі. За яскраві приклади Ф. Шевченко наводить трагічні фінали гетьманства Д. Многогрішного та І. Самойловича. На його думку, монарші функції гетьмана, наприклад Б. Хмельницького, уможлилювалися лише його особистим авторитетом²³.

Вибори гетьмана Ф. Шевченко називає розширеним пленумом старшин, який фактично замінив загальну козацьку раду. Серед причин останнього процесу він вважав великі територіальні межі держави, що унеможлилювало оперативний збір козаків на загальну раду, а представницька форма виборів так і не набула поширення²⁴.

У своєму рукописі історик провів детальний аналіз центральних установ козацької держави і зробив висновок, що в основі її державного механізму лежала система доручень. Адже і до сьогодні історики достеменно не визначили функції таких поса-

довців, як, приміром, генеральний бунчужний чи генеральний хорунжий.

Другий розділ дисертаційної роботи вчений присвятив періоду 1654–1663 рр. Таку доволі нетрадиційну періодизацію він аргументував тим, що в цей проміжок часу — від Переяславської ради до обрання на гетьманство Івана Брюховецького — московський уряд проводив обережну «розвідувальну» політику щодо України з метою подальшого наступу на її автономні права²⁵.

Характеризуючи союз з Москвою, Ф. Шевченко прослідкував його генезу, зазначаючи, що перші реальні дипломатичні контакти розпочалися лише після 1651 р.²⁶ Вони були результатом тривалих і складних переговорів, інтенсивність яких з боку Москви помітно згасала через поразки українських військ. На його думку, лише після переможних акцій під Батогом 1652 р., успішних дій в Молдавії московський уряд значно активізував переговорний процес. Вчений відзначає, що навіть після позитивного рішення Земського собору у Москві зволікали із юридичним закріпленням відносин із гетьманатом, притримуючись політики «дружнього нейтралітету»²⁷.

По підписанню Переяславського договору царський уряд зіткнувся із певними труднощами. Проблема інкорпорації новоприєднаних територій не була новою для Москви, відзначає Шевченко, однак приєднання України та особливості її внутрішнього устрою фактично звели нанівець попередній досвід. Постала необхідність вироблення нових принципів²⁸.

Втім, історик визначив декілька важливих позитивів, яким обернулося приєднання України для Московського царства. Він їх виклав у своїх відповідях на критику опонентів під час процедури захисту, які наголошували на недопустимості таких тверджень. Шевченко доводить, що в результаті приєднання України Московське царство отримало доволі сильного військового союзника, яким виступала козацька армія, у боротьбі проти Польщі, натомість поляки позбавлялися можливості використовувати цю армію проти своїх противників, зокрема, проти самої Москви. До того ж, Польща, втративши Україну, значно ослабла в економічному відношенні. Шевченко твердить, що Москва понесла поміт-

но більші втрати у Лівонській війні, чим у війні після Переяслава, втім територіальні надбання від останньої були значно більші. До безперечних позитивів вчений відносить також значне відсунення зовнішніх кордонів царства, що помітно посилювало його за рахунок українських земель як буферної зони. Головним же наслідком приєднання для Москви, на думку Ф. Шевченка, стала можливість прилучитися через Україну до європейської культури та політики. Московське царство поступово ставало серйозним гравцем на європейській політичній арені²⁹. В цьому питанні Ф. Шевченко дискутує із своїм опонентом на захисті Костянтином Богоявленським, який був схильний вбачати більше вигод для України в приєднанні її до Московського царства³⁰. Цей історик висловив цікаву думку щодо ціннісних орієнтацій і стратегічних планів московського уряду напередодні 1654 р. і впродовж часу від розгортання повстання. У своєму відгуку на дисертацію Ф. Шевченка він доводить не вигідність для Москви приєднання України. В її інтересах було існування незалежної від Польщі держави-буфера, ніж автономна і неспокійна провінція у власних кордонах, за яку ще було необхідно воювати. На думку К. Богоявленського, лише перспектива протекції України з боку османів, що призвело б до небезпечного сусідства, примусила московських політиків прискорити процеси приєднання³¹.

Для України союз з Москвою, про що Ф. Шевченко наголошує неодноразово, став джерелом конфліктів. Їх суть він визначив в існуванні потужної козацької адміністрації, з одного боку, і прагненні царського уряду за всяку ціну ослабити її позиції через нав'язування власних адміністративних органів, які часто дублювали функції українських урядовців.

Основним фактором московської присутності на Україні були воєводи, діяльність яких власне і є предметом наукового дослідження Ф. Шевченка. Перші воєводи, згідно даного дослідження, були запроваджені в Києві. Вони, за визначенням вченого, стали «першою ниткою, що зв'язували Україну з Московською державою»³². Через запровадження воєвод Москва хотіла показати Європі, передусім Польщі, що в Україні з'явився новий господар. Чому саме Київ став резиденцією перших воєвод? Ф. Шевчен-

ко вказує на два основних чинники цього — стратегічний, адже місто мало значний стратегічний потенціал, та духовний, оскільки важко переоцінити роль Києва для східнослов'янського світу. Вчений наводить навіть один цікавий факт про існування в надрах московських політичних кіл проекту про перенесення на схили Дніпра столиці Московського царства, чому, однак, рішуче заперечили гетьман та митрополит Сильвестр Косов³³.

На основі неопублікованих документів з фондів Російського Державного архіву давніх актів, історик аналізує відносини київського воєводи із духовними властями, зокрема, митрополитом, а також із старшиною та гетьманом. Якщо з останніми суб'єктами міждержавних зносин на перших порах не виникало особливих конфліктних ситуацій, то церковна влада на чолі із митрополитом Косовим доволі гостро сприйняла московську присутність у Києві. Ф. Шевченком наводиться сценарій розгортання конфлікту між митрополитом та воєводою, приводом до якого стала земельна суперечка. Посилаючись на матеріали фонду Білгородського столу РДАДА, історик цитує слова Косова, адресовані ніби-то воєводи: «Не ждите начала, ждите конца ибо посмотрите что с вами будет вскоре»³⁴. Апогеєм цього конфлікту стала аналізована вченим ситуація з арештом депутації духовних осіб до Варшави, яку вдалося розв'язати через втручання гетьмана³⁵.

Поступово, наголошує Ф. Шевченко, воєводи із символічного інституту репрезентації царської влади в Україні та здійснення функцій керівництва російськими гарнізонами в містах перетворюються в доволі реальний владний центр, який починає перебірати на себе певні повноваження. Не знайшовши особливої підтримки у старшини та духовенства, воєводи вирішують шукати її у міщанському та селянському середовищах.

Прослідковуючи генезу відносин воєвод із тодішніми господарями України — старшиною, Ф. Шевченко відмічає, що на перших порах позиція останніх була ще досить міцною. Це давало змогу українській стороні вступати в суперечки і відстоювати свої права не лише перед воєводами, але й перед царським урядом безпосередньо. Історик як приклад наводить боротьбу за право володарювання у відвойованих білоруських землях між царськими

владами та козацькою адміністрацією, також самостійні дипломатичні ініціативи Хмельницького по налагодженню контактів із Семиграддям та Швецією проти Польщі, що не відповідало державним інтересам Московського царства. Богдан Хмельницький, користуючись правами володаря, категорично виступив проти введення нових воєвод в українські міста³⁶.

Однак в подальшому, після згасання потужності гетьманської і разом з нею старшинської влади, натомість посилюється позиція московських воєвод. За правління наступників Хмельницького останні вводяться в міста, які не були стратегічно важливими пунктами, бо не мали близьких кордонів із небезпечними сусідами. З цього вчений робить висновок про політичні мотиви запровадження там воєвод, аби послабити вплив місцевої козацької адміністрації.

Саме такі дії московського уряду, на думку Ф. Шевченка, змусили гетьмана Івана Виговського шукати альтернативних шляхів протекції. Останнє привело до укладення Гадяцької угоди та до відкритої війни із Москвою. Оцінюючи Гадяцький договір, вчений вважає його вимушеним кроком гетьмана. З одного боку, на гетьмана чинила тиск старшина, з іншого — до цього змушувала політика Москви³⁷. Причини краху проєктів «триєдиної держави» історик вбачав у трьох основних факторах: відсутності чіткого плану дій та єдності з боку української сторони, небажанні уступок і сподіванні на реванш у поляків та прагненні Москви за всяку ціну зберегти контроль над Україною³⁸.

В праці Ф. Шевченка проаналізовані подальші події після усунення від влади І. Виговського. Друге гетьманування Юрія Хмельницького і його відмова від московського протекторату, на думку автора, розділили Україну на дві частини. Це значною мірою ослабило старшин обох берегів Дніпра, адже у своїй міжусобній боротьбі вони тепер покладалися на своїх зовнішніх покровителів, стаючи все більш поступливими³⁹.

Після тривалих конфліктів кандидатом на гетьманство було висунуто найбільш промосковськи налаштованого Івана Брюховецького, який, за визначенням Ф. Шевченка, був готовий пов-

ністю передати московському уряду контроль над Лівобережжям, аж до заміни посади гетьмана князем Федором Ртищевим⁴⁰.

Історик Ф. Шевченко відстоює думку, що з обранням гетьманом І. Брюховецького Москва приступила до здійснення плану остаточного приєднання України. Цей акт був символом зміни політики щодо України у жорсткішому напрямі⁴¹.

І. Брюховецький у візії Ф. Шевченка — «стяжатель», який не мав ані адміністративних, ані військових талантів. В його намаганнях відібрати королівські привілеї в українських міст і замінити їх царськими жалуваними грамотами вчений вбачав бажання вислужитись перед царським урядом та посилити свою особисту владу. В праці простежено наростання опозиції проти гетьмана як ініціатора промосковської політики, що вела до посилення гноблення⁴². Падіння авторитету Брюховецького пришвидшилося після укладення Батуринських статей, що стали на думку Ф. Шевченка, подальшим кроком у наступі на українські права, та візиту гетьмана до Москви й отримання там боярського звання⁴³. Вчений опрацював відомі йому актові та наративні матеріали для аналізу рецепції останнього вчинку гетьмана. Використовуючи, зокрема, документи фонду Білгородського столу РДАДА, він цитує висловлювання впливових українських політиків того часу, наприклад, переяславського полковника Данила Єрмолаєнка, який заявив: «Мне де дворянство не надо, я по-старому козак», або слова запорозького кошового Ждана Рога: «Войско потребует не боярина, а гетмана»⁴⁴.

Ф. Шевченко висловив цілком слушне припущення, що оточення гетьмана, яке в Москві отримало дворянські звання, суттєво програло. Адже вони ставали послухними «холопами» царя. Натомість українське шляхетство передбачало володіння значно більшими правами. Окрім того, старшини-дворяни втратили авторитет у місцевого населення.

Наслідками промосковської політики Брюховецького, підкреслює далі вчений, стало запровадження воевод у всі великі міста Лівобережжя, в кожному полку таких міст було декілька⁴⁵. Це призвело до кризової ситуації. Історик характеризує її наступним чином. На Україні склалося двовладдя: козацькій адмініс-

трації підлягали лише козаки, поспільство підпорядковувалося воєводам. Народ був штучно розділений між двома владами, які суперечили між собою за походженням та сутністю. Воєводська адміністрація була чужою для українського народу — робить висновок Ф. Шевченко⁴⁶. На його думку, запровадження воєвод в українських містах стало закінченням першої частини широкомасштабної і далекоглядної програми московського уряду по остаточному приєднанні України через максимальне послаблення старшинської влади⁴⁷. Остання віднині розповсюджувалась лише на козаків, втратила престиж в очах українського населення, до того ж була позбавлена військової гегемонії, оскільки значна частина оборонно-військових прерогатив належала тепер воєводам⁴⁸.

Брюховецькому — політику та адміністратору, чия промосковська спрямованість призвела до кризи, Ф. Шевченко протиставляє гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Його діяльність, за вченим, є прогресивною, оскільки спрямована проти польського поневолення та московських воєвод, на об'єднання України. Однак, на переконання дослідника, політика цього гетьмана йшла в розріз з інтересами українського народу, коли він намагався залучитися підтримкою татар та султана⁴⁹.

Подальша ескалація україно-московського конфлікту, на думку Ф. Шевченка, пов'язана з двома подіями, що призвели до відкритого протистояння з воєводською адміністрацією лояльного досі гетьмана та його оточення. Йдеться насамперед про Андрусівську угоду 1667 р., за якою московський уряд фактично порушив дані раніше зобов'язання по обороні української території, віддавши Правобережжя полякам. Іншим фактором ескалації став перепис населення 1666 р. Останній проводився з метою визначення розмірів стягнення податків⁵⁰. Аналізуючи матеріали даного перепису по збереженим в фондах РДАДА переписним книгам, Ф. Шевченко робить висновок про тотальність цього заходу. Його здійснення, а також наступний за цим збір податків, на переконання історика, «позбавив московську владу ореолу безкорисності, який вона мала до 1666 року»⁵¹.

Повстання проти воєвод і прихід до влади на Лівобережжі нового гетьмана Дем'яна Многогрішного, на переконання Ф. Шев-

ченка, сприяли встановленню ситуації status quo у відносинах між старшиною та воєводською адміністрацією. Глухівські статті, за якими воєводи залишалися лише в чотирьох містах — Києві, Ніжині, Переяславі та Чернігові, були не наслідком милості переможця, а умовами, досягнутими на паритетній основі. Московський уряд переконався, що Україною не можливо управляти старими методами, повернувши козацькій старшині значну частину їх колишніх привілеїв. «Післяглухівський» період, за визначенням історика, став періодом мирного співіснування воєвод та старшини⁵².

Праця Федора Шевченка «Російські воєводи на Україні у другій половині XVII ст.», принаймні, на перший погляд, вписується в канони тогочасної радянської історіографії з її формулами «приєднання» та «найменшого зла». Однак історик побудував своє дослідження не на голосливому підтасуванні фактів задля доведення офіційних концепцій. На основі аналізу значної маси документальних матеріалів, в тому числі й архівних, вперше введених до наукового обігу, вчений зробив спробу об'єктивного відображення взаємовідносин московської та козацької адміністрацій в ранній період існування Української козацької держави. Ці відносини, на думку Ф. Шевченка, базувалися на прагненні до взаємопослаблення обох суб'єктів володарювання задля отримання максимальних повноважень на підконтрольній території. Дослідження Ф. Шевченка позбавлене піітету по відношенню до московської адміністрації, що почав певним чином простежуватися в роботах інших істориків 30-х — початку 40-х рр. XX ст. Прагнення автора до об'єктивного висвітлення політичних процесів та їх переважно позитивістське бачення додають цінності його праці не лише як пам'ятці історичної думки свого періоду, але й дозволяють трактувати її як важливий підставовий матеріал для наукових студій в означеній тематиці.

¹Ясь О. Шевченко Ф. П. та його науковий доробок: погляд з того боку «залізної завіси» // Істину встановлює суд історії. — Т. 2. — К., 2004. — С. 23.

²Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX — кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. — К., 2003. — С. 592.

- ³Хорхордина Т. Корни и древо. Штрихи к портрету Историко-архивного института (1930–1991). — М., 1997. — С. 40–45.
- ⁴Там же. — С. 58.
- ⁵Простоволосова Л., Станиславский А. История кафедры вспомогательных исторических дисциплин Московского историко-архивного института. — М., 1990. — С. 10–11.
- ⁶Хорхордина Т. Корни и древо... — С. 57
- ⁷Московский ордена «Знак Почета» государственный историко-архивный институт 1930–1980. Сборник документов и материалов. — Пермь, 1984. — С. 96.
- ⁸Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 1577. — Спр. 65. — Арк. 28 зв.
- ⁹Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. 349. — №. 106.
- ¹⁰ІР НБУ. — Ф. 349. — № 106. — Арк. 2.
- ¹¹Там само. — Арк. 7.
- ¹²Там само. — Арк. 6 зв.
- ¹³Там само. — Арк. 20 зв.
- ¹⁴Там само. — Арк. 22.
- ¹⁵Яворський М. Нарис з історії України. — К., 1924. — Ч. 2. — С. 96.
- ¹⁶Див про це: Юсова Н., Юсов С. Проблема «приєднання» в оцінці істориків УРСР кінця 30-х — першої половини 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 100; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 639.
- ¹⁷Юсова Н., Юсов С. Проблема «приєднання»... — С. 99
- ¹⁸Там само. — С. 101
- ¹⁹ІР НБУ. — Ф. 349. — № 857. — Арк. 10.
- ²⁰Там само. — № 106. — Арк. 22 зв.
- ²¹Там само. — Арк. 35.
- ²²Там само. — Арк. 33 зв. — 34.
- ²³Там само. — Арк. 34.
- ²⁴Там само. — Арк. 35.
- ²⁵Там само. — Арк. 123 зв.
- ²⁶Там само. — Арк. 22 зв.
- ²⁷Там само. — Арк. 23 зв.
- ²⁸Там само. — Арк. 64.
- ²⁹Там само. — Ф. 349. — № 857. — Арк. 3 зв.–4.
- ³⁰Там само. — Ф. 349. — № 857. — Арк. 3 зв.–4.
- ³¹Там само. — Ф. 349. — № 855. — Арк. 4.
- ³²Там само. — №. 106. — Арк. 72 зв.
- ³³Там само. — Арк. 81.

- ³⁴ Там само. — Арк. 70.
³⁵ Там само. — Арк. 80 зв.
³⁶ Там само. — Арк. 82 зв.
³⁷ Там само. — Арк. 106.
³⁸ Там само. — Арк. 106–106 зв.
³⁹ Там само. — Арк. 122.
⁴⁰ Там само. — Арк. 121 зв.
⁴¹ Там само. — Арк. 122 зв.
⁴² Там само. — Арк. 129 зв.
⁴³ Там само. — Арк. 136.
⁴⁴ Там само. — Арк. 144 зв.
⁴⁵ Там само. — Арк. 147 зв.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. — Арк. 153 зв.
⁴⁸ Там само. — Арк. 160.
⁴⁹ Там само. — Арк. 127.
⁵⁰ Там само. — Арк. 154 зв.
⁵¹ Там само. — Арк. 155.
⁵² Там само. — Арк. 192 зв.